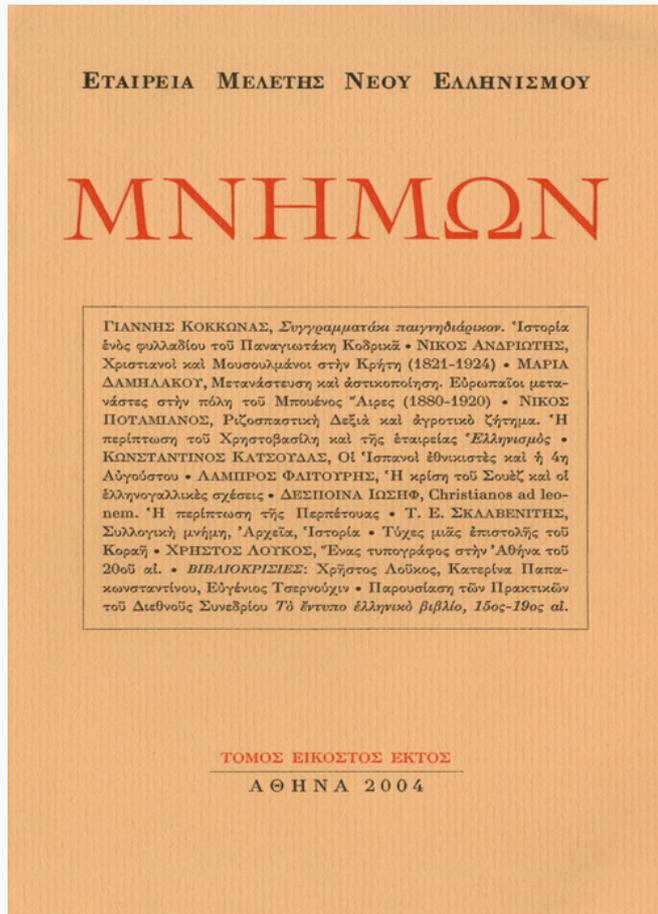

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.842](https://doi.org/10.12681/mnimon.842)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (2004). ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ. *Μνήμων*, 26, 240–256. <https://doi.org/10.12681/mnimon.842>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

‘Ο τυπογράφος που θά μᾶς ἀπασχολήσει γεννήθηκε σέ ἕνα χωριό στὰ ὄρια Ἀττικῆς - Βοιωτίας τὸ 1910. ‘Ο πατέρας του ἦταν ρητινοσυλλέκτης (ρετσινιάρης), ἔβγαζε δηλαδή ρετσίνι ἀπὸ τὰ πεῦκα καὶ τὸ πουλοῦσε σέ διάφορους ἐμπόρους. ‘Η ἀπασχόληση αὐτή, που δὲν ἀπέφερε πολλά, ἦταν μαζὶ μὲ τὴν κτηνοτροφία σχεδὸν ἡ μοναδικὴ ἐπαγγελματικὴ ἐπιλογή τῶν περισσώτερων ἀνδρῶν, ἀφοῦ τὸ χωριό τους ἦταν ὄρεινὸ καὶ δὲν διέθετε εὐφορὲς καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις. ‘Η μητέρα του (εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1884) προερχόταν ἀπὸ τὸ γειτονικὸ χωριό, που ἦταν στὸν κάμπο, καὶ ἔφερε πλούσια προίκα: μ’ αὐτὴν ἀγοράστηκε καὶ ἕνα σπίτι. ‘Ο γάμος θά ἔγινε, ὅπως συνηθιζόταν, μὲ συνοικέσιο, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι τὸ νεαρὸ ζευγάρι ταίριαξε. ‘Η νύφη χαρακτηριζόταν γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς γνώμης της: εἶχε ἕνα σημάδι ἀπὸ μαχαίρι, χτύπημα τοῦ ἀδελφοῦ της γιὰ τὸ τόλμησε νὰ τοῦ ἀντιμιλήσει μπροστὰ σὲ ἄλλους. Ἦταν συγχρόνως πολὺ ἔξυπνη: ἔμαθε ὅλη τὴν ἀλφαβήτα τὴν πρώτη μέρα που πῆγε στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ δὲν ξαναπῆγε γιὰ τὸ πέθανε ἡ μάνα της καὶ ὡς μεγαλύτερη ἀνέλαβε νὰ φροντίζει τίς μικρότερες ἀδελφές της. Ἔτσι δὲν ἔμαθε ἑλληνικά, ὄχι μόνον νὰ γράφει ἀλλὰ οὔτε νὰ τὰ μιλάει, ἀφοῦ ὅλοι καὶ στὰ δύο χωριά μιλοῦσαν ἀρβανίτικα, καὶ μόνον ὅσοι πῆγαιναν σχολεῖο ἢ οἱ ἄντρες στὸ στρατὸ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ μάθουν ἱκανοποιητικὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα: ὁ δάσκαλος ἔδινε καθημερινὴ μάχη γιὰ νὰ μὴν μιλοῦν τὰ ἀρβανίτικα καὶ στὸ σχολεῖο. Τὸ 1907 οἱ

Ἐνακοίνωση στὰ «Σεμινάρια τῆς Ἐρμούπολης» καὶ στὴν ἐνότητα «Ἀνιχνεύοντας ἐπαγγελματικὲς δραστηριότητες καὶ τεχνικὲς σὲ τεκμήρια τοῦ παρελθόντος», 9-10 Ἰουλίου 2004. Σκόπιμα τὸ κείμενο δὲν διευρύνθηκε, γιὰ νὰ μὴν χάσει τὴν ἰσορροπία του. ‘Η διευρύνση καὶ ὁ ἀναλυτικὸς σχολιασμός θά ἐπιχειρηθοῦν σὲ αὐτόνομο δημοσίευμα. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἂς μὴ θεωρηθεῖ ὡς πρώτη, ἀδέξια ἀπόπειρα συγγραφῆς ἱστορικοῦ μυθιστορήματος. Ὅσα γράφω νομίζω ὅτι συνιστοῦν ἱστορικὸ λόγο. Βασίζονται κυρίως σὲ τυπογραφικὰ ἀρχεῖα, σὲ προφορικὲς συνεντεύξεις παλαιῶν τυπογράφων, στὶς δικές μου ἀναμνήσεις καὶ συγγενῶν, σὲ ἄλλες πηγές. Ὅ,τι δὲν καλύπτεται ἀπὸ ἱστορικὲς μαρτυρίες, δηλώνεται ὡς ὑπόθεση. Οἱ ἀναπόφευκτες κατασκευὲς εἶναι ἐλεγχόμενες καὶ ἐντάσσονται αὐστηρὰ στὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο.

έγγράμματοι στά δύο χωριά (2.672 και 3.120 κάτοικοι ό πραγματικός πληθυσμός τους) έφθαναν τó 34,39% και 37,44% αντίστοιχα.

Ό γάμος θά έγινε με τó γλέντι πού συνηθιζόταν σ' αυτές τις περιπτώσεις: ψητά άρνια, άφθονη ρετσίνα και τσάμικος χορός και καλαματιανός. Μέσα στό χρόνο γεννήθηκε και γιός, ό τυπογράφος μας. Τότε ήταν πού αποφάσισε ό πατέρας του, έπιθυμώντας νά ξεφύγει από την οικονομική στενότητα και ανταποκρινόμενος στά καλέσματα συγγενών πού είχαν ήδη φύγει, νά μεταναστεύσει για την Άμερική. Έδωσε όρκους ότι γρήγορα θά γυρίσει. Και πράγματι γύρισε σύντομα γιατί, πριν άκόμη καλά-καλά έγκατασταθεί στην ξένη χώρα και βρει δουλειά, ξέσπασε ό βαλκανικός πόλεμος. Άποφάσισε νά επιστρέψει για νά πολεμήσει, καθώς πήρε κατά γράμμα την κυβερνητική άπειλή πού τού έγραψε ό πατέρας του, ότι όποιος δέν γυρίσει, δέν θά μπορέσει, ως λιποτάκτης, νά ξαναδεί την Έλλάδα. Τό φιλότιμο πού τόν διέκρινε φάνηκε και τώρα. Μόλις πρόλαβε νά δει τή γυναίκα του και τó παιδί του και έφυγε για τó μέτωπο. Τους είδε άλλη μιá φορά γιατί βρέθηκε στό άγημα πού συνόδευσε τó νεκρό βασιλιά Γεώργιο από τή Θεσσαλονίκη στην Άθήνα. Η συνάντηση όμως αυτή ήταν και ή τελευταία. Έπιστρέφοντας στό μέτωπο χάθηκε κάπου στά βουνά τής Μακεδονίας κατά τόν έλληνοβουλγαρικό πόλεμο. Δέν βρέθηκε τó πτώμα του.

Όρφανός ό τυπογράφος μας και κάτω τώρα από την έξουσία τού παππού, άφου ή νύφη αναγκάστηκε νά έλθει νά μείνει με την οικογένεια τού χαμένου άντρα της. Οι έρωτικές διαθέσεις τού κουνιάδου της, ό φόβος για την τύχη τού παιδιού της την ώθησαν νά γυρίσει στη δική της, την πατρική, οικογένεια, στό άλλο χωριό. Εκεί όμως διαπίστωσε ότι είχε καταντήσει σχεδόν ύπηρέτρια, άφου, ως μεγαλύτερη αδελφή, είχε αναλάβει, με την έλλειψη τής μάνας, όλες τις φροντίδες τού σπιτιού. Ιδιαίτερα όμως φοβόταν ότι ό γιός της χωρίς πατέρα θά ήταν τó παραπαιδί τής εύρύτερης οικογένειας. Άφου δέν καρποφόρησε ή δυνατότητα μιās σύνταξης, τόλμησε δεύτερο γάμο: παντρεύτηκε έναν χήρο από τó δικό της τó χωριό, πού μόλις είχε χάσει τή γυναίκα του, πού τού είχε αφήσει τέσσερα παιδιά, όλα άγόρια. Τό τόλμημα δέν ήταν εύκολο, αλλά ήταν πλέον αυτή νοικοκυρά στό σπίτι της και ό νέος άνδρας της, καλός κτίστης, άποδείχθηκε καλόβολος. Η μόνη δυσκολία ήταν ό μεγαλύτερος από τά παιδιά τού δεύτερου συζύγου της, πού άρνιόταν νά αναγνωρίσει ως ισότιμο αδελφό τó δικό της παιδί, τόν τυπογράφο μας. Οι άλλοι τρεις ήταν από βρέφη ως πολύ μικροί και ουσιαστικά αυτή τους ανέθρεψε: έτσι την ένιωσαν ως πραγματική μάνα.

Για τή ζωή στό χωριό τών παιδιών και τών νέων μπορούμε νά φανταστούμε κάτι αντίστοιχο με όσα γνωρίζουμε από άλλες περιπτώσεις: έμπλοκή τους στις οικιακές και άγροτικές εργασίες, αλλά και παιχνίδι στη φύση. Όπως ό ίδιος ό τυπογράφος μας έλεγε, ό παππούς του τόν είχε κάποτε δέσει σε ένα δέντρο και τόν είχε ζυλοκοπήσει άλύπητα με μιá βέργα, όταν διαπίστωσε ότι έλειπε μέρες όλόκληρες από τó σχολείο κυνηγώντας πουλιά. Όστόσο, έφτασε

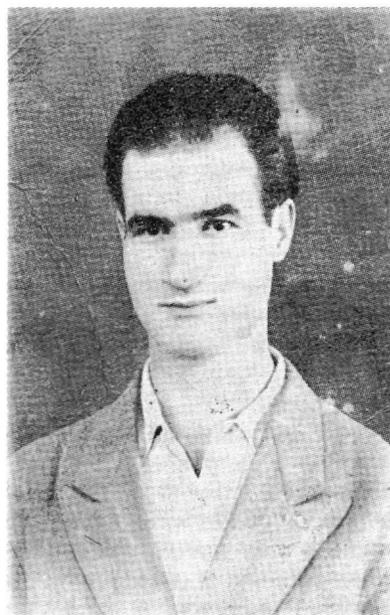
‘Η μάνα του Κωστή

‘Ο δεύτερος σύζυγός της

‘Ο Σωτήρης

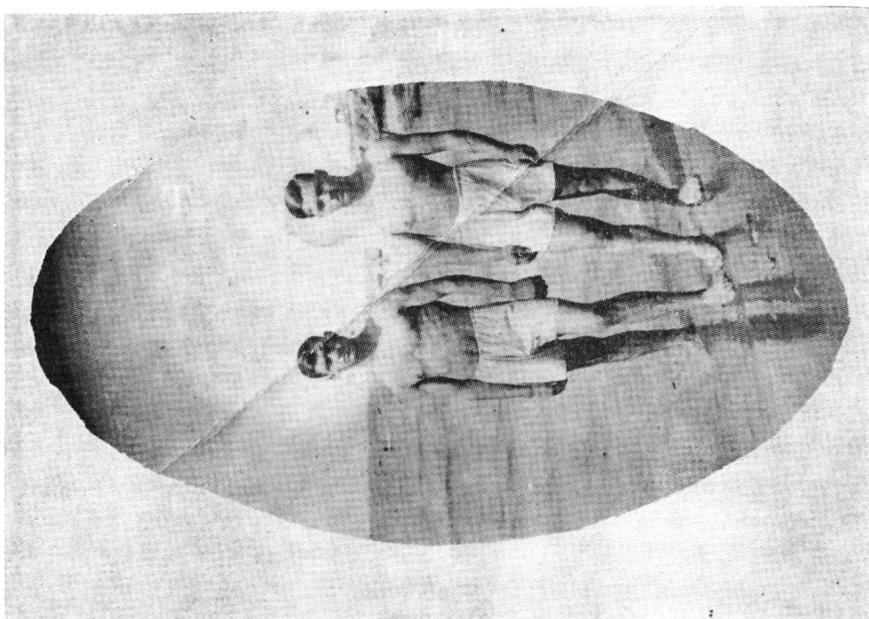

‘Ο Βαγγέλης

ὡς καὶ τὴν Γ' τάξῃ τοῦ Ἑλληνικοῦ, δηλαδή τέλειωσε τὸ Σχολαρχεῖο. Γυμνάσιο δὲν ὑπῆρχε στὸ χωριὸ παρά μόνο στὴν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας. Δὲν μοιάζει νὰ τέθηκε καὶν ζήτημα τῶν περαιτέρω σπουδῶν, κυρίως ἀπὸ οἰκονομικὴ στενότητα, ἀλλὰ καὶ γιατί ὁ τυπογράφος μας δὲν εἶχε ἰδιαίτερη κλίση στὰ γράμματα. Ἡ ἀναζήτηση ἐργασίας στὴν πρωτεύουσα καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου ἦταν γιὰ τοὺς πιδὸ ἀνήσυχους νέους ἡ μόνη λύση. Ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡ οἰκονομικὴ στενότητα εἶχε ὠθήσει μερικοὺς τουλάχιστον ἄντρες στὴν ὑπερπόντια μετανάστευση· κάποιοι ἄλλοι εἶχαν στραφεῖ στὶς κοντινότερες πόλεις καὶ τὴν Ἀθήνα. Λειτουργήσαν κι ἐδῶ τὰ συγγενικά δίκτυα: ἓνας ξάδελφος, τῆς ἴδιας περίπου ἡλικίας, πού εἶχε ἤδη, ὅπως καὶ ἄλλοι συγχωριανοί, ἐγκατασταθεῖ στὴν πρωτεύουσα, φαίνεται ὅτι τὸν ἐνθάρρυνε νὰ κάνει τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα.

Ὁ ἴδιος ὁ τυπογράφος μας, πού γιὰ συντομία θὰ τὸν ἀναφέρω στὸ ἐξῆς μὲ τὸ βαπτιστικὸ του ὄνομα, Κωστής, σὲ δήλωσέ του τὸ 1934, γιὰ νὰ ἐγγραφεῖ στὸ Ταμεῖο Ἀσφαλίσεως Τυπογράφων καὶ Μισθωτῶν Γραφικῶν Τεχνῶν (Τ.Α.Τ.), εἶχε σημειώσει ὅτι δούλευε ὡς τυπογράφος ἀπὸ τὸ 1925, δηλαδή ἀπὸ 15 ἐτῶν. Τῆ χρονιὰ αὐτή, τὸ 1925, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα. Φαίνεται ὅτι δούλεψε γιὰ λίγο σὲ κρεοπωλεῖο καὶ σὲ συνεργεῖο αὐτοκινήτων πρὶν μπεῖ στὸν κόσμο τῶν τυπογραφείων. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀδέλφια του, πρὶν γίνεῖ κι αὐτὸς τυπογράφος, εἶχε δουλέψει σὲ ἓνα ὑαλοπωλεῖο, ἓνα ἄλλο σὲ καφενεῖο καὶ σὲ τσιγκογραφεῖο. Φαίνεται ὅτι ἀκολούθησε τὴ γνωστὴ πορεία: δούλεψε ὡς μαθητευόμενος, ὡς μικρός, σὲ ἓνα ἢ περισσότερα τυπογραφεῖα. Ἐκεῖ ἀνάμεσα στὸ σκουπίσμα, τὸ κουβάλημα στοιχειοθετημένων σελίδων γιὰ τὸ πιεστήριο, τὰ διάφορα θελήματα κ.λπ. θὰ ἔμαθε καὶ τὴν κάσα, δηλαδή ποῦ εἶναι τοποθετημένα τὰ στοιχεῖα γιὰ κάθε γράμμα στὶς ξύλινες ὑποδοχῆς πού ἔχει ἡ κάσα· θὰ ἔμαθε νὰ κάνει ἀράδες, δηλαδή νὰ τοποθετεῖ στὸ μεταλλικὸ συνθετήριο τὰ γράμματα γιὰ νὰ φτιάχνει λέξεις, φράσεις, προτάσεις· θὰ ἔμαθε νὰ ξανατοποθετεῖ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς τυπωμένες σελίδες πίσω στὴ θέση τους· μὲ δυὸ λόγια, θὰ ἔμαθε σύνθεση καὶ διάλυση. Ὁ βαθμὸς προόδου γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ περιπόθητου τίτλου τοῦ στοιχειοθέτη, ἐξαρτιόταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἔφεση καὶ ἐπιμονὴ τοῦ μαθητευόμενου νὰ προσπαθήσει, συχνὰ σὲ ὧρες ἐκτὸς ἐργασίας, δηλαδή στὴ μεσημερινὴ παύση ἢ τὸ βράδυ μετὰ τὸ σχόλασμα, νὰ ἐμπεδώσει καὶ βελτιώσει ὅσα τοῦ εἶχαν δείξει ἢ ὁ ἴδιος εἶχε δεῖ νὰ κάνουν οἱ μάστορες.

Ἡ μετάδοση τῆς τεχνολογίας δὲν ἦταν αὐτονόητη: ἀρκετοὶ στοιχειοθέτες, οἱ μάστορες, ἀπέφευγαν νὰ φανερώσουν τὰ μυστικά του ἐπαγγέλματος στοὺς μικροὺς μαθητευόμενους, ἐπειδὴ γνώριζαν ὅτι θὰ ἦταν δυνάμει ἀνταγωνιστὲς σὲ μιὰ ἀγορὰ ἐργασίας πού δύσκολα ἐξασφάλιζε συνεχῆ ἀπασχόληση γιὰ τοὺς περισσότερους τυπογράφους· πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔκαναν λίγα μεροκάματα στὸ ἓνα τυπογραφεῖο, λίγα σὲ ἓνα ἄλλο. Ἡ κινητικότητα τῶν τυπογράφων ἦταν πάντοτε μεγάλη. Ἐπειτα, οἱ ἐργοδότες πολλῆς φορὲς προτιμοῦσαν τοὺς μι-

Ο Κωστής (δεξιά) και ο Θανάσης

Ο Κωστής έφηβος στην Αθήνα

κρούς στην ηλικία τυπογράφους γιατί πληρώνονταν πολύ λιγότερο. 'Ωστόσο, όλοι όσοι κάποτε ήταν μαθητευόμενοι μαρτυρούν ότι κάποιος μάστορας ή ακόμη και κάποιος από τους συνομήλικους που είχε μάθει την τέχνη, τους καθοδήγησαν στο να κάνουν το ποιοτικό άλμα και να μπορούν να κρατούν το συνθετήριο με ασφάλεια. 'Η μαστοριά πάντως, ή ιδιαίτερη ικανότητα να φτιάχνεις ισορροπημένο κείμενο και ακόμη περισσότερο να κάνεις από τις άραδες σελίδες, να ένσωματώνεις στο κείμενο πίνακες και να επιλέγεις την κατάλληλη ποικιλία στοιχείων, ήταν ένα προσωπικό στοίχημα που δεν το επιδίωξαν ή δεν μπόρεσαν να το καταφέρουν πολλοί, που έμειναν απλώς κατασκευαστές άράδων, άραδατζήδες κατά την τυπογραφική ορολογία.

'Ο Κωστής φαίνεται ότι άφομοίωσε γρήγορα τὰ μυστικά τῆς τυπογραφίας και έγινε ικανός στοιχειοθέτης. Κατόρθωσε μάλιστα άργότερα να εἶναι από τους λίγους που μπορούσαν, με ξεχωριστή τεχνική, να φτιάχνουν μαθηματικούς τύπους με λεπτή ισορροπία τῶν αριθμῶν, τῶν διαστημάτων και τῶν γραμμῶν. Οἱ ικανότητες ὅμως αὐτές δεν τοῦ ἐξασφάλισαν μιὰ θέση στοῦ 'Εθνικῆ Τυπογραφείου, στοῦ ὁποῖο πολλοὶ προσέβλεπαν για να ἔχουν μιὰ μόνιμη ἀπασχόληση. Στοῦ σχετικῆ διαγωνισμῶ, ὅπου μεταξύ ἄλλων ἔδωσαν στοὺς ὑποψηφίους ἕνα κείμενο να το στοιχειοθετήσουν, ὁ διπλάνος τοῦ Κωστῆ δεν ἤξερε οὔτε τὰ στοιχειώδη, μετὰ δυσκολίας δηλαδή ἔφτιαχνε ἀράδες. Κι ὅμως προτιμήθηκε, προφανῶς γιατί κάποιος βουλευτῆς ἢ ἄλλος πολιτικῆς παράγοντας ἐπενέβη ὑπέρ του. Μιὰ μελέτη τῶν ἀτομικῶν φακέλων τῶν ἐργαζομένων στοῦ 'Εθνικῆ Τυπογραφείου, που εὐτυχῶς σώζονται και εἶναι προσιτοὶ στην ἔρευνα, ἴσως να ἀναδείξει κι ἐδῶ τὰ πελατειακὰ δίκτυα που ἐμπειρικὰ τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ παλαιότερο τουλάχιστον προσωπικῆ τῶν δημόσιων βιβλιοθηκῶν και ἄλλων ὑπηρεσιῶν τοῦ Δημοσίου.

Μεταξὺ τοῦ 1925 και 1930 ὁ Κωστής θὰ ἐργάστηκε, ὡς μαθητευόμενος στην ἀρχή, σὲ διάφορα τυπογραφεῖα τῆς 'Αθήνας. Δεν μπόρεσα να ἐντοπίσω αὐτὰ τὰ τυπογραφεῖα γιατί τὸ 'Ασφαλιστικῆ Ταμεῖο τῶν τυπογράφων ἰδρύθηκε τὸ 1931. Μόνον ἀπὸ τότε ὑποχρεώθηκαν οἱ ἐργαζόμενοι να ἀποκτήσουν ἀτομικῆ φάκελο και οἱ ἐργοδότες να στέλνουν τις μισθοδοτικῆς καταστάσεις τῶν ἐργαζομένων στοῦ Ταμεῖο για τὸν ἔλεγχο τῶν κρατήσεων. Σχεδὸν συγχρόνως ἢ λίγο ἀργότερα, δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἑτεροθαλῆ του ἀδελφια, ὁ Θανάσης και ὁ Σωτῆρης, ἀντίστοιχα δύο και τέσσερα χρόνια μικρότεροι ἀπὸ τὸν Κωστή, ἐγκατέλειψαν τὸ χωριὸ για να γίνουν κι αὐτοὶ τυπογράφοι. Στῆ γενέτειρα ἔμεινε ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός, ὁ Μῆτσος, που θὰ ἀσχοληθεῖ με τῆ γεωργία. 'Ο μικρότερος, ὁ Βαγγέλης, που εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1916, θὰ ἔλθει να συναντήσει τὰ ἀδελφια του γύρω στὰ 1930 και θὰ μάθει τὴν ἴδια τέχνη. Για ἕνα μεγάλο διάστημα ἔμειναν και οἱ τέσσερις, και ἕνας ἐξἀδελφός τους ἐπὶ πλέον, σὲ ἕνα δωμάτιο που νοίκιαζαν στις συνοικίες τοῦ Ρούφ ἢ τῶν Πετραλώνων. Στις συνοικίες αὐτές, ἀπὸ τις πιὸ ὑποβαθμισμένες τὴν ἐποχῆ ἐκείνη, νοικιάζονταν μεμο-

νωμένα δωμάτια, συνήθως γύρω από μιάν αύλη, με μιὰ κουζίνα και ένα αποχωρητήριο κοινὰ για μιὰ δεκάδα ἐνοίκους. Ἐπειδὴ δούλευαν ὅλη σχεδὸν τὴ μέρα, χρησιμοποιοῦσαν τὸ δωμάτιο μόνο για ὕπνο και λίγη ξεκούραση τὴν Κυριακὴ. Οὔτε λόγος για μαγείρεμα. Τὸ χειμῶνα θερμαίνονταν με μαγκάλι και μιὰ φορὰ κινδύνεψε νὰ πεθάνει ὁ Κωστής ἀπὸ τὶς ἀναθυμιάσεις. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὴν κατάσταση τοῦ δωματίου με τόσους ἐργένηδες στὸν ἴδιο χῶρο. Ἀργότερα ἀποφάσισαν, νοικιάζοντας ἄλλο ένα δωμάτιο, νὰ φέρουν και τοὺς γονεῖς ἀπὸ τὸ χωριό. Εἶχαν ἔτσι σπιτικό φαγητό, καθαρὰ ροῦχα και τὴ φροντίδα τῆς μάνας και τοῦ πατέρα.

Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1931 ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1932, για δεκατέσσερις μῆνες, ὁ Κωστής ὑπῆρέτησε τὴ θητεία του στὸ Ναυτικό. Δουλεῖει στὴ συνέχεια σὲ διάφορα τυπογραφεῖα, με διαλείμματα ἀνεργίας. Στὰ 1934-1935 εἶναι στοιχειοθέτης με 70-80 δραχμὲς μεροκάματο στὸ τυπογραφεῖο τοῦ θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ «Ζωὴ» (Ἰπποκράτους 11). Στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο δούλευαν ἤδη και δύο ἀπὸ τὰ ἀδελφια του: ὁ Θανάσης ὡς στοιχειοθέτης και ὁ Σωτήρης ὡς πιεστής. Ὅταν ἔγινε τὸ κίνημα τοῦ Πλαστήρα, τὴν 1 Μαρτίου 1935, ὁ Κωστής ἐργαζόταν σὲ ένα τυπογραφεῖο στὴν ὁδὸ Ἀγίας Εἰρήνης 6, τὸ ὁποῖο τύπωνε διάφορες ἐφημερίδες ὅπως ὁ «Μωριάς», ἡ «Φωνὴ τῶν Κυκλάδων», ἡ «Κυρίαρχος Νεολαία» και ἄλλες. Ἐπειδὴ οἱ ἐφημερίδες δὲν κυκλοφόρησαν λόγω τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολούθησαν, παύτηκε και ζήτησε κι αὐτὸς ὅπως και ἄλλοι ἐργαζόμενοι σχετικό ἐπίδομα ἀνεργίας ἀπὸ τὸ Ταμεῖο.

Νωρὶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεροκάματο, ὁ Κωστής δούλεψε ἐργολαβικά. Οἱ ἐργολαβίες και οἱ ὑπερβολαβίες ἦταν μιὰ συνήθης πρακτικὴ μεταξὺ τῶν τυπογράφων τουλάχιστον ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1970: ἕνας τυπογράφος ἐξασφάλιζε (πολλὲς φορὲς προσφέροντας χαμηλότερη τιμὴ) μιὰ ἐργασία, συνήθως ἀπὸ κάποιον ἰδιώτη. Συμφωνοῦσε, ἔπειτα, ἔναντι ἑνὸς ποσοῦ ἢ μεριδίου ἀνὰ τυπογραφικό φύλλο, με ἕναν ἐργοδότη τυπογράφο νὰ τοῦ παραχωρήσει τὸ χῶρο και τὰ μέσα, δηλαδὴ τὰ τυπογραφικά στοιχεῖα και τὴν ὑπόλοιπη ὑποδομὴ. Στὴ συνέχεια ὁ ἴδιος μόνος ἢ μισθώνοντας και ἄλλους στοιχειοθετοῦσε τὸ βιβλίο και τὸ τύπωνε στὸν ἴδιο χῶρο ἢ ἄλλοῦ. Μερικὲς φορὲς ὁ «ἐργολάβος» ἐργαζόταν στὸ ἴδιο αὐτὸ τυπογραφεῖο ἢ σὲ ἄλλο τὸ πρῶο και τὸ ἀπόγευμα δούλευε τὴν ἐργολαβία. Μποροῦσε, ἐπίσης, ἕνα κομμάτι τῆς νὰ τὸ ὑπενοικιάσει σὲ ἕναν «ὑπερβολάβο». Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐξασφάλιζε κάποια συμπληρωματικά, ἔκτακτα εἰσοδήματα σὲ τυπογράφους. Τὸ κέρδος, πολλὲς φορὲς ἔναντι ἐντατικῆς προσωπικῆς ἐργασίας, δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι μεγάλο και προέκυπτε κυρίως ἀπὸ τὴ μὴ καταβολὴ τῶν εἰσφορῶν στὰ ἀσφαλιστικά ταμεῖα και τὴν ἐκμετάλλευση ἄλλων ἐργαζομένων ποὺ εἶχαν ἄμεση ἀνάγκη ἐργασίας χωρὶς δυνατότητα διαπραγματεύσεως ἱκανοποιητικῆς ἀμοιβῆς. Τουλάχιστον 4 φορὲς ὁ Κωστής ἀνέλαβε, μόνος ἢ με ἄλλους, τέτοιες ἐργολαβίες. Σὲ μιὰ περίπτωση μάλιστα ἕνας καθηγητῆς Πανεπιστημίου τοῦ ἀνέθεσε ἐργολαβικά τὴν ἔκδοση ἑνὸς βιβλίου του.

ἀγόρασε μάλιστα και τὰ τυπογραφικά στοιχεία πού χρειάζονταν για τήν ὄλη ἐργασία.

Ἡ ἐργολαβία θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς μιὰ πρώτη ἀπόπειρα νά υπερβεῖ ἕνας τυπογράφος τήν ἐξαρτημένη ἐργασία. Ἡ πραγματική υπέρβαση ἐπιχειρεῖται μέ τή μετάβαση στήν κατηγορία τοῦ μικροῦ ἐπαγγελματία. Ἄρκετοί τυπογράφοι εἶτε μέ οἰκονομίες, εἶτε μέ κάποια κληρονομιά, εἶτε μέ δάνεια, συνήθως με τήν προίκα πού ἔλαβαν, ἀνοίγουν δικό τους μαγαζί. Τό πάγιο κεφάλαιο δέν εἶναι ἀπαγορευτικό: χρειάζονται κάποια στρίποδα, μερικές κάσες, λίγες σειρές τυπογραφικῶν στοιχείων, τίς ὁποῖες προμηθεύονται ἀπό τὰ στοιχειοχυτήρια ὑπογράφοντας γραμμάρια. Τό ἐνοίκιο εἶναι σχετικά χαμηλό γιατί ἐπιλέγονται συνήθως ἀνήλια ὑπόγεια ἢ ἄλλοι χῶροι καθόλου προνομιοῦχοι. Για νά ὑπάρχει ἐργασία, ἀν αὐτή δέν ἔχει βρεθεῖ μέ ἄλλο τρόπο, ἐπιχειρεῖται «χτύπημα» τῶν τιμῶν, δηλαδή ὁ νέος ἐπαγγελματίας ἀναλαμβάνει τήν ἐκδοση ἐντύπων μέ χαμηλότερη τιμή ἀνά τυπογραφικό φύλλο ἀπό αὐτήν πού προτείνουν οἱ ἄλλοι. Χαμηλή τιμή σημαίνει ὅτι πολλές φορές ὁ ἴδιος ἐργάζεται 10-14 ὥρες τήν ἡμέρα για νά ἐξασφαλίσει ἕνα ἀξιοπρεπές μεροκάματο. Ἐλέγχει, ὡστόσο, τὰ μέσα παραγωγῆς, νοιώθει ἀνεξάρτητος και κατευθύνει κάποιους ἐργαζόμενους, πού συνήθως εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειάς του.

ἌΟ Κωστής ἦταν ὁμορφος και μέ ἐγκάρδια συμπεριφορά. Χόρευε πολὺ καλά τὸ τσάμικο: ὅλοι μαρτυροῦν ὅτι στό πανηγύρι τοῦ χωριοῦ κανεῖς δέν τολμοῦσε νά τὸν συναγωνιστεῖ στό χορό. Ἄνοιχτοχέρης, ζόδευε ὅ,τι εἶχε για νά διασκεδάξει συγγενεῖς, φίλους και συγχωριανούς πού τὸν συναντοῦσαν στήν Ἄθήνα. Δέν σκεπτόταν τὸ αὔριο και τολμοῦσε μέ δανεικά νά καλύπτει ἐλλείψεις, προσδοκώντας ὅτι σύντομα θά ἐπιτύχει τήν ἀπόσβεσή τους. Εἶχε ἀρκετές ἐπιτυχίες μέ τίς γυναῖκες. Ἄναφέρεται μάλιστα ὅτι ὅταν ἔληξε ἡ σχέση του μέ δύο ἀπό αὐτές, διευκόλυσε τή γνωριμία τους μέ τὸν ἀδελφὸ του Σωτήρη, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶχε κάποιες δυσκολίες στις σχέσεις του μέ τὸ ἄλλο φύλο. Προσωπικές, ὡστόσο, ἀνασφάλειες και ἡ προσδοκία μιᾶς προίκας πού θά τὸν ἀπογειώσει ἐπαγγελματικά, φαίνεται ὅτι τὸν ὥθησαν νά ἐπιδιώξει ἕνα γάμο μέ συνοικέσιο. Τὰ συγγενικά δίκτυα λειτούργησαν ἀποτελεσματικά: ἔγινε γνωστὸ ὅτι συγχωριανὸς πού ἔμεινε εἴκοσι χρόνια στίς ΗΠΑ ἐπέστρεψε μέ γερό κομπόδεμα. Εἶχε ἤδη παντρέψει τή μεγαλύτερη κόρη του και ἀναζητοῦσε γαμπρὸ για τή μικρότερη. Ἡ διαπραγματεύση ἔγινε στήν Ἄθήνα: ἡ ὑποψήφια νύφη μέ τὸν πατέρα της συνάντησαν τὸν ὑποψήφιο γαμπρὸ παρουσία τοῦ μεσολαβητῆ. Δέν ἐπῆλθε κατ' ἀρχὴν συμφωνία στό ὕψος τῆς προίκας και ἡ ὑποψήφια νύφη μέ τὸν πατέρα της ἐπέστρεψαν στό χωριό. ἌΟ Κωστής ξανασκέφτηκε τὸ ζήτημα και τελικά μέ ἐπιστολή του δέχθηκε τίς 100.000 δρχ. πού εἶχαν προταθεῖ κατὰ τή συνάντηση. Τὸ ποσό, πού δέν ἦταν καθόλου εὐκαταφρόνητο, τοῦ δόθηκε μέ τούς ἀρραβῶνες, τὸ 1939, και ξοδεύτηκε σχεδὸν ὀλόκληρο για τήν ἀγορά τυπογραφικῶν στοιχείων, ἐνὸς ποδοκίνητου πιεστηρίου και ἐνὸς μικροῦ χειρο-

Ό Κωστής νιόπαντρος

κίνητου, καθώς και λοιπών τυπογραφικῶν ἐξαρτημάτων. Μεταξύ 1939-1940 ὁ Κωστής, θὰ διευθύνει σὲ δύο διαδοχικοὺς χώρους, στὴν περιοχὴ τοῦ Κεραμικοῦ, ἓνα μικρὸ, καλλιτεχνικὸ, τυπογραφεῖο μὲ 2-3 ἐργαζόμενους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἦταν ὁ ἀδελφός του ὁ Σωτήρης, ποὺ δούλευε τὸ ποδοκίνητο πιεστήριο. Παραμονὲς τοῦ πολέμου θὰ κλείσει τὸ μαγαζὶ καὶ θὰ μεταφέρει στὸ σπίτι του τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κινητὰ περιουσιακὰ του στοιχεῖα, δηλαδὴ τὰ στρίποδα καὶ τὶς κάσες μὲ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Μᾶλλον πούλησε τὸ ποδοκίνητο πιεστήριο, ἀλλὰ κάπου φύλαξε ἓνα χειροκίνητο πιεστηριάκι. Λίγους μῆνες πρὶν, τὸ Μάιο τοῦ 1940 εἶχε παντρευτεῖ καὶ εἶχε νοικιάσει 2-3 δωμάτια στὰ Κάτω Πετράλωνα, ὅπου ἔμενε μὲ τοὺς γονεῖς του καὶ τὰ δύο ἀνύπαντρα ἀδελφία του. Στὶς 5 Ὀκτωβρίου 1940 θὰ κληθεῖ ὡς ἑφεδρος γιὰ ἐκπαίδευση καὶ μὲ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου θὰ προωθηθεῖ στὸ ἀλβανικὸ μέτωπο.

Ὁ πόλεμος, ἡ Κατοχὴ, ὁ Ἐμφύλιος ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπηρεάσουν τὶς ἐπαγγελματικὲς καὶ προσωπικὲς διαδρομὲς τοῦ Κωστή καὶ τῶν δικῶν του. Ἀπὸ τὰ ἀδελφία, ὁ περισσότερο πολιτικοποιημένος ἦταν ὁ Θανάσης. Ἦθελε νὰ γίνεи παπὰς ἀλλὰ κατέληξε κι αὐτὸς τυπογράφος. Σὲ ἓνα μεγάλο τυπογραφεῖο ὅπου δούλευε ὡς στοιχειοθέτης γνώρισε, σὲ ἡλικία 23 ἐτῶν, τὴν Ἑλένη ἡ ὁποία ἐργαζόταν στὸ βιβλιοδετεῖο τοῦ τυπογραφείου καὶ ἦταν κόρη τοῦ πιεστή. Ἐρωτεύτηκαν καὶ παντρεύτηκαν γρήγορα, ἀνοιξαν δικὸ τους σπιτικὸ στὴ Γούβα, καὶ σὲ ἓνα χρόνον ἀπέκτησαν τὴν πρώτη τους κόρη. Ὁ Θανάσης ἔγινε μέλος τοῦ ΚΚΕ καὶ στὴν Κατοχὴ ἀνέβηκε στὸ βουνὸ γιὰ νὰ γίνεи τυπογράφος σὲ μία ἀπὸ τὶς μεραρχίες τοῦ ΕΛΑΣ. Ἀγόρασε μάλιστα ἀπὸ τὸν Κωστή τὸ χειροκίνητο πιεστηριάκι του γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Τὸ 1944 θὰ δεχτεῖ μιὰ γερμανικὴ σφαῖρα στὸ γόνατό του, ποὺ θὰ ἔχει σὰν συνέπεια νὰ παραμείνει τὸ πόδι του ἄκαμπτο σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Θὰ διαφωνήσει μεταπολεμικὰ μὲ τὸ ΚΚΕ καὶ θὰ διαγραφεῖ ἀπὸ τὸ κόμμα. Ἦταν ὁ λόγιος τῆς οἰκογένειας: διάβαζε ὅ,τι ἔβρισκε, ἔμαθε μόνος του γαλλικὰ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα του βιβλία ἦταν «Τὸ ταξίδι στὰ Ἱεροσόλυμα» τοῦ Σατωμπριάν. Ἦταν καὶ ὁ μόνος ἀπὸ τὰ ἀδελφία ποὺ κατάφερε, ὄχι χωρὶς δυσκολίες, νὰ γίνεи λινοτύπης σὲ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες καὶ νὰ ἐξασφαλίσει ἔτσι σταθερὸ καὶ ἀξιοπρεπὲς μεροκάματο.

Οἱ ἐργαζόμενοι στὶς ἐφημερίδες τῆς Ἀθήνας, οἱ ἐργάτες τύπου ὅπως ὀνομάζονταν (λινοτύπες, ἀλλὰ καὶ οἱ τυπογράφοι ποὺ σελιδοποιοῦσαν τὰ φύλλα, οἱ μαρμαράδες, καὶ οἱ πιεστὲς τῶν μεγάλων περιστρεφόμενων πιεστηρίων), ἀμείβονταν πολὺ ὑψηλότερα καὶ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκοῦν ἀποτελεσματικότερες πιέσεις γιὰ αὐξήσεις καὶ παροχές. Ἐπιπλέον κρατοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα κλειστὸ στὰ μέλη τοῦ δικοῦ τους σωματείου, χωριστοῦ ἀπὸ τὸ σωματεῖο τῶν ἄλλων τυπογράφων· εἶχαν, ἀπὸ τὸ 1934, καὶ χωριστὸ ἀσφαλιστικὸ ταμεῖο. Μποροῦμε ἐδῶ νὰ ὀμιλοῦμε πράγματι γιὰ μιὰ ἀριστοκρατία μεταξὺ τῶν τυπογράφων. Ὅλοι ὀνειρεύονταν νὰ βροῦν τρόπους νὰ γίνουи δεκτοὶ στὴν προνομιούχο αὐτὴ ὁμάδα. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι πλεονεκτοῦσαν στὴ γαμήλια ἀγορά.

Ο μικρότερος αδελφός, ο Βαγγέλης, έμαθε, όπως αναφέρθηκε, την τυπογραφική τέχνη κοντά στα αδέρφια του, δούλεψε σε διάφορα τυπογραφεία, υπηρέτησε τη θητεία του το 1937-1938 και στον έλληνοϊταλικό πόλεμο αιχμαλωτίστηκε από τους Ιταλούς που τον μετέφεραν μαζί με άλλους σε στρατόπεδο αιχμαλώτων στην Ιταλία. Από εκεί διέφυγε στην Ελβετία μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών και επανήλθε στην Αθήνα μετά τη λήξη του πολέμου. Παρέμεινε στο πατρικό σπίτι ως το 1951, όταν παντρεύτηκε ύστερα από δυνατά έρωτα. Από το 1945 ως τη σύνταξή του το 1971 δούλεψε σε διάφορα τυπογραφεία, ανάμεσα σ' αυτά και δύο μεγάλα, του Δημητράκου και του Σπυρόπουλου. Βελτίωσε κάπως κι αυτός τα γαλλικά του Σχολαρχείου, ώστε να μπορεί να κάνει διορθώσεις σε τυπογραφικές πλάκες με γαλλικό κείμενο. Το μικρό σχετικά μεροκάματο τον ώθησε, όπως και τόσους άλλους, να δουλεύει λίγες ώρες τα απογεύματα και σε άλλα τυπογραφεία, ακόμα και όταν συνταξιοδοτήθηκε.

Ο πιο άτυχος ήταν ο Σωτήρης. Αυτός έμαθε πιεστής και δούλεψε στο τυπογραφείο του περιοδικού «Ζωή», σε άλλα τυπογραφεία και το 1939-1940, τα απογεύματα κυρίως, στο μαγαζί που έστησε ο Κωστής. Πολέμησε στην Αλβανία δίπλα στον αδελφό του τον Βαγγέλη, αλλά έπαθε κρουαπαγήματα στα πόδια και μεταφέρθηκε σε νοσοκομείο της Αθήνας. Στην Κατοχή αναγκάστηκε, για την επιβίωση, να δουλέψει ως έργατης στη ΒΙΟΦΑΡΜ. Λίγο μετά την απελευθέρωση προσβλήθηκε από φυματίωση, ή όποια θέριζε πολλούς αλλά ιδιαίτερα τους τυπογράφους που δούλευαν στα υπόγεια και εισέπνεαν το άντιμόνιο. Η κατάστασή του γρήγορα επιδεινώθηκε. Του έλειπαν φάρμακα και κατάλληλη περίθαλψη. Μια πρακτική θεραπεία που έφάρμοσε με την τοποθέτηση καυτού σιδήρου στην πλάτη του δεν μπορούσε να έχει αποτελέσματα. Πονούσε και η σπιτονοικοκυρά που τον συμπαθούσε φρόντισε να του βρεί κάποιες μορφίνες μέσω του Χίτη αδελφού της. Προσπαθεί να ξαναγυρίσει στα τυπογραφεία, αλλά η φυματίωση βαραίνει όλο και περισσότερο. Μπαινοβγαίνει στο σανατόριο «Σωτηρία». Στο βιβλιάριο υγείας του υπάρχουν σημειώσεις όπως: «άνικανος προς εργασίαν επί 15ήμερον», «24.8.1946: άνικανος επί εξάμηνον από σήμερον». Ζητάει σύνταξη, αλλά πεθαίνει πριν αυτή έγκριθεί. Λίγες μέρες μετά το θάνατό του, το 1947, θα φθάσει το τόσο αναμενόμενο φάρμακο που είχε φέρει ο θεός Αλκιβιάδης από την Αμερική.

Όταν επιδεινώθηκε η υγεία του, έπαψε να μένει στο σπίτι με τον Κωστή και τους γονείς του. Όλοι φοβόντουσαν πλέον, στο στενό χώρο που έμεναν, μήπως τους μεταδώσει το μικρόβιο. Υπήρχε, εξάλλου, από τον Αύγουστο του 1944 ένα βρέφος ανάμεσά τους, ο πρώτος γιός του Κωστή. Στην τελευταία φάση της ζωής του, ο Σωτήρης έμεινε στο σπίτι της τελευταίας του φιλενάδας. Αυτή η γυναίκα, που ήταν πολύ όμορφη, αδιαφόρησε τελείως για τους κινδύνους μιάς συμβίωσης και τον περιέθαλψε μέχρι τέλους. Στο όστεοφυλάκιο

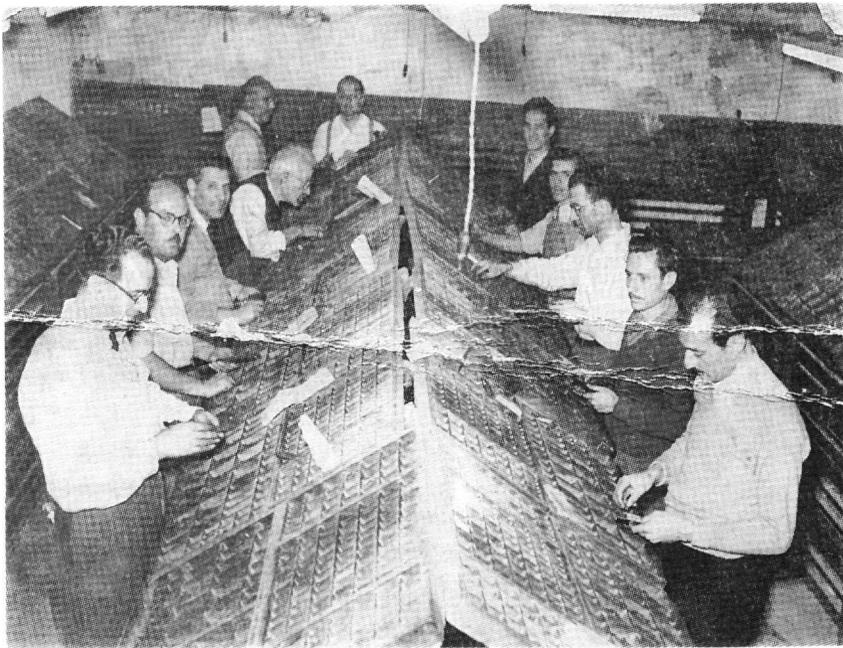
του νεκροταφείου που κατατέθηκαν τα κόκκαλά του μετά την έκταφή, γίνονταν, επί πολλά χρόνια, δύο πληρωμές για τη φύλαξή τους: από τη μάνα του Σωτήρη και κάποια άγνωστη.

Ής γυρίσουμε στον Κωστή. Με την κατάρρευση του μετώπου γύρισε κι αυτός πεζή από την Άλβανία στην Αθήνα. Αδύνατος, αξέχριστος και ταλαιπωρημένος, δυσκολεύτηκε να τον αναγνωρίσει ή οικόγένειά του. Αρχίζει και για αυτούς ο άγώνας τής επιβίωσης, ιδιαίτερα τον κρίσιμο χειμώνα του 1941-1942. Ο Κωστής κατορθώνει να κάνει λίγα μεροκάματα σε ένα τυπογραφείο το 1942. Με το τυπογραφικό υλικό που είχε σπίτι του ή άλλοι αναλαμβάνει και κάποιες μικροδουλειές. Άλλα αυτά δεν έπαρκούν. Σπεύδει έτσι με φίλους να φορτώσει τα ύπολειμματά αγγλικού αεροπλάνου που είχαν καταρρίψει οι Γερμανοί κοντά στο χωριό για να πουλήσει το σίδερο σε παλιατζήδες στην Αθήνα. Άλλοτε μαζεύει με τους δικούς του τα έναπομείναντα στάχυα από τα χωράφια των συγγενών συγχωριανών. Βάζει τη γυναίκα του να πουλάει στραγάλια και σταφίδες έξω από κινηματογράφους. Νοιώθει ωστόσο και αυτός από το Φθινόπωρο του 1943 ότι ο πόλεμος πλησιάζει στο τέλος του και αποφασίζει να αποκτήσει το πρώτο του παιδί. Είναι κοντά στην υπόθεση τής Αριστεράς, αλλά δεν γίνεται μέλος καμιάς οργάνωσης. Ο αδελφός του είναι στο βουνό και ο πρώτος του ξάδελφος πολιτικό στέλεχος του ΕΑΜ στην Αθήνα. Αυτόν τον ξάδελφο θα θερίσει μια ριπή έγγλεζικου τάνκ κατά τα Δεκεμβριανά. Ο Κωστής και όχι τα αδέρφια του σκοτωμένου θα τολμήσει να τον μεταφέρει με ένα καρότσι από τα Κάτω Πετράλωνα στο τρίτο νεκροταφείο διασχίζοντας την όδδ Πειραιώς. Στα Κάτω Πετράλωνα μάχονταν άριστεροι και οι σφαίρες και οι όλοι των Χιτών του Γρίβα και των Άγγλων από το Θησείο έπεφταν βροχή. Η μάνα του Κωστή θα σπεύσει μετά τη Βάρκιζα να ρίξει στο πηγάδι τής αλλαγής όλες τις κόκκινες γραβάτες και τα σχετικά με την Άριστερά τεκμήρια, ένοχοποιητικά πλέον.

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ήταν δύσκολα για τους τυπογράφους. Παρά τη σταδιακή αύξηση των εκδόσεων, που σήμαινε ζήτηση εργατικών χεριών, το ύψηλό κόστος τής ζωής εξανέμιζε τα μεροκάματα. Το 1945 ο Κωστής δουλεύει ως στοιχειοθέτης σε τουλάχιστον 4 διαφορετικά τυπογραφεία. Σε ένα από αυτά, σε μια πάροδο τής Γ' Σεπτεμβρίου, κοντά στην Ομόνοια, θα παραμείνει και το 1946-1947. Άντικε στον Κ. Ράφτη αλλά στην πραγματικότητα ήταν το τυπογραφείο του ΚΚΕ. Είχε πολύ προσωπικό που εργαζόταν σε δύο βάρδιες. Τύπωνε κυρίως βιβλία άριστερου περιεχομένου που διακινούσε το βιβλιοπωλείο του ΚΚΕ στην πλατεία Κλαυθμώνος. Ένω πλησιάζουμε στον εμφύλιο, δεξιά στοιχειά εισέβαλαν στο μαγαζί και τα κατέστρεψαν όλα. Ο Βαγγέλης, που δούλευε κι αυτός εκεί, θυμάται τις προσπάθειες που κατέβαλαν να τοποθετήσουν πάλι στις αναποδογυρισμένες κάσες τα στοιχειά που είχαν χυθεί στο πάτωμα. Σε λίγο το τυπογραφείο θα κλείσει, όπως και το βιβλιοπωλείο.

Ό Κωστής τακτοποιεί κάσες

Το τμήμα στοιχειοθεσίας στο μεγάλο τυπογραφείο του Κωστή

Ἀπὸ τὸ 1948 ὁ Κωστής ἐργάζεται σὲ ἓνα τυπογραφεῖο κοντὰ στὴν πλατεία Κουμουνδούρου. Φαίνεται ὅτι μὲ τὶς ἱκανότητές του ἔγινε ἀρχιεργάτης καὶ ἐντάσσοντας στὸ τυπογραφεῖο τὸ τυπογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε ἀποθηκευμένο σπῆτι τοῦ ἡ ἀλλοῦ, καὶ ἀσφαλῶς προσθέτοντας κάποιον κεφάλαιο ποὺ θὰ δανείστηκε, γίνεται, ἀπὸ τὸ 1951, ὁ τρίτος συνέταιρος τῆς ἐπιχείρησης. Οὐσιαστικὰ αὐτὸς ἀναλαμβάνει τὴ διαχείριση, γι' αὐτὸ στὶς μισθοδοτικὲς καταστάσεις ποὺ ἀποστέλλονται στὸ Ταμεῖο Τυπογράφων σχεδὸν πάντοτε ἐμφανίζεται ἡ δική του ὑπογραφή. Στὸ γύρισμα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 τὸ τυπογραφεῖο ἐξασφαλίζει παραγγελίες ἀπὸ μεγάλους ἐκδοτικούς οἴκους τῆς Ἀθήνας καὶ τυπώνει βιβλία νομικά, ἰατρικά καὶ ἄλλα. Συμμετέχει, μάλιστα, στὴν ἐκτύπωση τοῦ σκανδαλιστικοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐβδομαδιαίου περιοδικοῦ «Τὸ Χτυποκάρδι». Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ κυκλοφορία του ὥστε πολλαπλασιάστηκαν οἱ σελίδες του καὶ γιὰ νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔγκαιρη ἐκδοσή του ἡ ὕλη μοιραζόταν σὲ διάφορα τυπογραφεῖα. Ἡ ἐπιχείρηση, γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν προσφορά, αὐξάνει τὸ προσωπικὸ τῆς, ποὺ ξεπερνᾷ τώρα τὰ 30 ἄτομα. Τὸ τυπογραφεῖο δουλεῖ ὡς ἀργὰ τὸ βράδυ καὶ ὁ μονότονος ἤχος τῶν πιεστηρίων εἶναι συνεχής. Ὁ Κωστής συντονίζει ὅλη τὴν ἐργασία: συμφωνεῖ μὲ τοὺς πελάτες τὴ μορφή τῆς ἐκδοσης, τὶς προθεσμίες καὶ τὴν τιμὴ· κατανέμει τὴν ὕλη στοὺς ἐμπειρότερους τεχνίτες, παρακολουθεῖ τὴ σελιδοποίηση, τὶς τυπογραφικὲς διορθώσεις, βλέπει τὸ πρῶτο φύλλο πρὶν τὴν ἐκτύπωση· παραγγέλλει στὸ χυτήριο τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ μέταλλα ποὺ λείπουν, ἀγοράζει τὸ χαρτὶ γιὰ τὴν ἐκτύπωση καὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς βιβλιοδέτες γιὰ τὴ βιβλιοδεσία· αὐτὸς πληρώνει τὸ προσωπικὸ κάθε Σάββατο.

Γιὰ λίγα χρόνια, μεταξὺ 1952-1955, οἱ δουλειὲς πῆγαν καλά: τὸ 1954 κατὰ μέσο ὄρο ἀπασχολοῦνταν μηνιαίως εἴκοσι δύο ἄτομα στὸ τυπογραφεῖο καὶ τὸ 1955 τριάντα. Οἱ συνέταιροι εἶχαν κάποια κέρδη. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Κωστή ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράζει καὶ ἀγαθὰ κύρους, ὅπως μπανάνες, ἡ ἓνα πικ-ἄπ. Τὰ παιδιὰ φοιτοῦν σὲ ἰδιωτικὸ σχολεῖο. Τὴν τελευταία στιγμή ἀποτυγχάνει ἡ ἀγορὰ μεγάλου οἰκοπέδου στὸν ἔρημο τότε Χολαργό, κάτω ἀπὸ τὸ βουνό. Ὁ Κωστής τελικὰ ἀγοράζει ἓνα οἰκόπεδο, δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σπῆτι ποὺ ἔμενε. Τὸ σχέδιό του ἦταν νὰ κτίσει μιὰ τετραώροφη τουλάχιστον πολυκατοικία ὅπου θὰ εἶχαν τὸ χωριστὸ τους σπῆτι τὰ τρία του παιδιὰ καὶ ὁ ἴδιος. Αὐτὰ τὰ σχέδια, ποὺ τὰ ἔβλεπε σύντομα νὰ πραγματοποιοῦνται, καὶ ἄλλες ἀσφαλῶς ἀγκυλώσεις, τὸν ἀπέτρεψαν νὰ ἐνοικιάσει προσωρινὰ μιὰ μεγαλύτερη κατοικία γιὰ τὴν οἰκογένειά του, ἡ ὁποία ἀριθμοῦσε ἤδη 7 ἄτομα (τὸ ζεῦγος, τὰ τρία παιδιὰ, ὁ παππούς καὶ ἡ γιαγιά) καὶ ἔμενε σὲ δύο μόνο δωμάτια, σὲ μιὰ αὐλὴ ὅπου στεγάζονταν περιμετρικὰ ἄλλα τρία νοικοκυριά καὶ εἶχαν ὅλοι μιὰ κοινὴ τουαλέτα.

Ὁ Κωστής δὲν ἀντιλαμβάνονταν ἴσως τὸ πρόβλημα γιὰτὶ οἱ ἀνάγκες τῆς δουλειᾶς τὸν κρατοῦσαν ὅλη τὴ μέρα ἐκτὸς σπιτιοῦ: ἔφευγε νωρὶς τὸ πρωὶ καὶ

γύριζε αργά το βράδυ, αρκετές φορές διασκεδάζοντας με ποικίλες παρέες. Είχε επιβάλει μια πειθαρχία στην οικογένειά του και κανείς δεν τολμούσε να έχει διαφορετική γνώμη: η γυναίκα του ακολουθούσε την ύποταγή, τη συνθηθέστερη επιλογή των περισσότερων συζύγων που δεν ήθελαν να ανατρέψουν τις οικογενειακές ισορροπίες την εποχή εκείνη. Κρατούσε, επίσης, απόσταση από τα παιδιά του και ήθελε να ελέγχει, άμεσα ή έμμεσα, τις επιλογές τους, ιδιαίτερα της κόρης του. Μόνον η μητέρα του, μια πολύ ισχυρή προσωπικότητα, όπως ανέφερα στην αρχή, και ο ουσιαστικός ρυθμιστής των του οίκου κατά την απουσία του γιου της, τολμούσε να του αντιμιλήσει. Ο Κωστής, ωστόσο, δεν ήταν τόσο σκληρός όσο ήθελε να δείχνει, ακολουθώντας ένα μοντέλο συμπεριφοράς που νόμιζε ότι εξασφάλιζε την άντρική του εξουσία και αξιοπρέπεια. Τις Κυριακές που έμενε σπίτι συχνά τον έπαιρναν τα δάκρυα όταν θυμόταν τον πατέρα του που ποτέ δεν γνώρισε ή όταν άκουγε κάποιο θεατρικό δράμα από το ραδιόφωνο.

Η κρίσιμη καμπή στην πορεία του τυπογραφείου ήλθε όταν ο Κωστής και οι συντάκτοί του αποφάσισαν να αγοράσουν, με γραμμάτια, λινοτυπικές μηχανές. Είχε προηγηθεί μια παρατεταμένη απεργία των εργαζομένων που νέκρωσε το τυπογραφείο επί 42 ημέρες, γιατί ο Κωστής έδειξε αυτή τη φορά αδιαλλαξία στις σχετικές διαπραγματεύσεις για αύξησης. Φαίνεται ότι η απόφαση της αγοράς απέβλεπε, μεταξύ των άλλων, και στη σταδιακή απεξάρτηση από αυξημένο εργατικό προσωπικό. Μια λινοτυπική μηχανή θα μπορούσε να αποδίδει, παράγοντας συμπαγείς άρθρες, όσο 3-4 και περισσότεροι εργάτες, ανάλογα με το είδος του υπό στοιχειοθέτηση κειμένου. Στον τεχνολογικό αυτόν εκσυγχρονισμό είχαν από πολύ νωρίς καταφύγει οι έφημερίδες, αλλά στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κάποια, μεγάλα κυρίως, τυπογραφεία είχαν προχωρήσει και αυτά στην αγορά τέτοιων μηχανών οι οποίες ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικές στην παραγωγή στρωτών κειμένων, αυτών δηλαδή που δεν απαιτούσαν ιδιαίτερες αλλαγές κατά τη διόρθωση. Το όλο έγχείρημα απέτυχε τελικά. Οι μηχανές εγκαταστάθηκαν αλλά επειδή συνέπεσε να μειωθούν οι εργασίες, δεν εξασφαλίστηκε η συνεχής λειτουργία τους. Η κατάσταση επιδεινώθηκε από νέες διεκδικήσεις των εργαζομένων, ενώ επήλθε και διάσταση μεταξύ των συνεταίρων. Επί πλέον, μια σοβαρή ασθένεια των νεφρών κράτησε τον Κωστή για 1-2 μήνες εκτός τυπογραφείου σε μια κρίσιμη περίοδο για τη λειτουργία του. Όταν επέστρεψε, αναζήτησε δανεικά για να αντιμετωπίσει την κρίση. Κάτι εξασφάλισε, αλλά τα χρέη, κυρίως τα γραμμάτια των λινοτυπικών μηχανών που διαμαρτυρήθηκαν, οι εργατικές αποζημιώσεις και κυρίως η αδυναμία καταβολής των εισφορών των εργαζομένων στο Ταμείο οδήγησαν την επιχείρηση σε πτώχευση.

Η πτώση ήταν άθετη. Η υπόθεση κατέληξε στο δικαστήριο όπου επειδή αποκαλύφθηκε ότι η επιχείρηση κρατούσε διπλά βιβλία, το δικαστήριο επέβαλε

στον κύριο υπεύθυνο, τον Κωστή, ποινή πολύμηνης φυλάκισης για δολία χρεωκοπία. Ὁδηγήθηκε στο Τμήμα Μεταγωγῶν ὅπου παρέμεινε για ἄρκετες μέρες μαζί με βαρυποινίτες. Τότε ἐμήνυσε ὅτι ἂν δὲν βρεθοῦν χρήματα για τὴν ἐξαγορά τῆς ποινῆς του δὲν θὰ ἐπιβιώσει. Κινητοποιήθηκαν ὅλα τὰ συγγενικά καὶ φιλικὰ δίκτυα καὶ βρέθηκαν τὰ χρήματα αὐτὰ πού τὸν ἔβγαλαν ἀπὸ τὴ φυλακή. Οἱ ἐπιπτώσεις, ὅπως ἦταν φυσικό, ἦταν βαριές καὶ για τὴν οἰκογένεια. Τὴ σχετικὴ εὐημερία διαδέχθηκε ἡ ἀνέχεια, ὁ μπακάλις με τὸ βερσέ, τὰ δανεικὰ ἀπὸ παντοῦ. Καὶ πὺ ὀδυνηρά: ὁ δικαστικὸς ἐπιμελητὴς πού καταγράφει για κατὰ-σχεση ὅλα τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ νοικοκυριοῦ: τὸ ραδιόφωνο, τὸ πικ-ἀπ, τὸ ψυγεῖο. Πρῶτο κατασχέθηκε τὸ παρακείμενο οἰκόπεδο για τὸ ὅποιο τόσα ὄνειρα εἶχε κάνει ὁ Κωστής. Ὁλη ἡ οἰκογένεια βίωσε τραυματικά τις ἐμπειρίες αὐτές, ἀλλὰ περισσότερο ἡ σύζυγος τοῦ Κωστή, πού σιωπηλὰ ὑπέφερε ὅλα αὐτὰ. Ἀργότερα, ὅμως, ὅταν ἀρρώστησε ψυχικά, οἱ δασάδες καὶ ἐκτιμητές στοιχειωναν τὸ μυαλό της.

Ὁ Κωστής διατήρησε τὴν ψυχραιμία του. Εἶχε φροντίσει, πρὶν κατασχεθεῖ τὸ ὑλικὸ τοῦ τυπογραφείου πού χρεοκόπησε, νὰ μεταφέρει τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα πού τοῦ ἀνήκαν, αὐτὰ πού εἶχε ἀγοράσει με τὴν προίκα τῆς γυναίκας του, σὲ ἓνα κοντινὸ ὑπόγειο πού τὸ μετέτρεψε σὲ μικρὸ τυπογραφεῖο. Καὶ ἐπειδὴ, ἔχοντας χρεοκοπήσει, δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ νέο αὐτὸ μαγαζὶ στὸ ὄνομά του, διαφορετικὰ κινδύνευε ἀπὸ κατάσχεση, τὸ ἔγραψε στὸ ὄνομα τοῦ κουνιάδου του, πού για τὸ λόγο αὐτὸ ἦλθε ἀπὸ τὸ χωριό, ἔπειτα στὸ ὄνομα τοῦ μεγαλύτερου γιοῦ του καὶ τέλος σ' αὐτὸ τῆς γυναίκας του. Ἔτσι, ξεκίνησε μιὰ μακρὰ περίοδος οικονομικῆς ἀνασυγκρότησης με ποικίλες διακυμάνσεις. Τὰ τρία του παιδιὰ ἔμαθαν τὴν τυπογραφικὴ τέχνη καὶ τὸν βοηθοῦσαν κάποια ἀπογεύματα ἢ ὅταν δὲν εἶχαν σχολεῖο. Ἡ ἡλικία τους, ὅταν ξεκίνησαν νὰ δουλεύουν, ἦταν 10, 12 καὶ 16 ἀντίστοιχα, δύο ἀγόρια καὶ ἓνα κορίτσι. Ὁ μεγαλύτερος πῆγε στὸ νυκτερινό. Ἐπειδὴ ὁ Κωστής ἦταν γνωστὸς στὴν ἀγορά, βρῆκε σύντομα κάποιες ἐργασίες καὶ με τὴ δική του προσωπικὴ ἐργασία καὶ τῶν παιδιῶν του ξεπεράστηκε ὀριακὰ ἡ ἀνέχεια. Ἐμεναν τὰ χρέη σὲ συγγενεῖς καὶ φίλους πού εἶχαν συναφθεῖ κατὰ τὴν κρίση τοῦ τυπογραφείου καὶ για τὴν ἀποφυλάκιση. Βρέθηκε σταδιακὰ καὶ ἡ ἀκόλουθη ρύθμιση: ἀγοράστηκαν για τοὺς δανειστὲς διάφορα ἀγαθὰ, π.χ. ἓνα ψυγεῖο, μιὰ κρεβατοκάμαρα, καὶ ὁ Κωστής ἀνέλαβε νὰ πληρώνει τις δόσεις.

Στις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 τὸ τυπογραφεῖο μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν πλατεία Κουμουνδούρου σὲ ἓνα ὑπόγειο, στὴ γωνία Ἴπποκράτους καὶ Σόλωνος, ὅπου σήμερα τὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Γρηγόρη, καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα σὲ ἓνα μεγαλύτερο ὑπόγειο στὴ γωνία Ἀκαδημίας καὶ Χαριλάου Τρικούπη. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶχαν ἀύξηθεῖ οἱ ἐκδόσεις καὶ ὁ Κωστής μπόρεσε νὰ διευρύνει τὸν κύκλο ἐργασιῶν. Ἀπασχολοῦσε 1-2 μόνιμους ἐργάτες καὶ, ὅταν ἐπειγόταν νὰ παραδώσει ἓνα βιβλίο, λίγους ἀκόμη, κυρίως συνταξιούχους ἢ ἐργαζόμενους ἄλλοῦ,

πού έρχονταν τὰ ἀπογεύματα γιὰ κάποια συμπληρωματικά μεροκάματα. Ίδιαίτερα αὐτὲς τὲς ἀπογευματινὲς ὥρες, ὅταν συναντιόντουσαν μπροστὰ στὴν κάσα παλαιοὶ ὁμότεχνοι, τὰ καλαμπούρια ἔδιναν καὶ ἔπαιρναν, τὸ ραδιοφωνάκι ἔπαιζε συνεχῶς καὶ μεταξὺ τους συναγωνίζονταν ἐνίοτε σὲ τυπογραφικὴ δεξιότητα. Τότε ἐπιχείρησε καὶ ὁ Κωστής, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι, κυρίως στὴ δεκαετία τοῦ 1960, τὴ συνεργασία μὲ ἕνα ἐργαστήριο μονοτυπίας, ἡ ὁποία ἔλο καὶ περισσότερο ἀντικαθιστοῦσε τὴ στοιχειοθεσία στὴν παραδοσιακὴ κάσα: δηλαδή τὰ κείμενα κτυπιόντουσαν στὴ μονοτυπία, ἔρχονταν στὸ τυπογραφεῖο σὲ μορφή ἀράδων χωρὶς διάστιχο καὶ σελιδοποιούνταν, διορθώνονταν καὶ γενικὰ ἐτοιμάζονταν γιὰ τύπωμα. Ἡ ἐκτύπωση γινόταν τώρα μέσα στὸ τυπογραφεῖο, στὰ δύο ἐπίπεδα πιεστήρια πού εἶχαν ἀποκτηθεῖ. Ἐκτὸς στέλλονταν τὰ τυπωμένα φύλλα γιὰ τὴ βιβλιοδεσία.

Ἀπὸ τὴν 1 Δεκεμβρίου 1969, σὲ ἡλικία 59 ἐτῶν, ὁ Κωστής συνταξιοδοτήθηκε. Τοῦ ἀναγνωρίστηκαν συνολικὰ 5.634 καὶ 2/8 ἡμέρες ἐργασίας καὶ ἡ σύνταξή του, μαζί μὲ τὰ οἰκογενειακὰ βάρη, προσδιορίστηκε στὶς 3.087, 93 δρχ. Μὲ αἴτησή του στὸ Ταμεῖο τοῦ ἐπιτράπηκε ἐπίσημα νὰ συνεχίσει νὰ ἐργάζεται ὀρισμένες ὥρες τὴν ἡμέρα. Οὐσιαστικὰ συνέχισε τὴν ὡς τότε διεύθυνση τοῦ μαγαζιοῦ πού ἦταν τώρα στὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του. Ὁ ἴδιος ἀντιλαμβάνονταν, μετὰ τὸ 1970, ὅτι τὰ ὄρια ἐνὸς μικροῦ τυπογραφείου, μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς φωτοσύνθεσης καὶ τῆς ὄψης στένευαν πλέον πολύ. Τὰ παιδιὰ του εἶχαν πλέον ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο: παρὰ τὶς οἰκονομικὲς δυσκολίες ἐπέμεινε νὰ μποῦν καὶ τὰ τρία στὸ πανεπιστήμιο. Ἄρχισε νὰ δρομολογεῖ, μὲ ἀργούς ρυθμούς, τὴ δική του ἀποδέσμευση: πούλησε τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο πιεστήρια σὲ ἐπαρχιακὴ ἐφημερίδα, ἀπέφευγε μεγάλες ἐργασίες πού θὰ συνεπάγονταν αὐξημένο ἔκτακτο προσωπικό. Πάντα ἀνέβαλε μιὰ ἐπιστροφή στὸ χωριό, ἔστω καὶ γιὰ διακοπές. Ἴσως δὲν ἤθελε νὰ βρεθεῖ ἀνάμεσα σὲ συγχωριανούς χωρὶς κάποιες οἰκονομικὲς προϋποθέσεις πού θὰ θύμιζαν, ἔστω ἀμυδρά, τὸ σύντομο ἀλλὰ «ἐνδοξο» παρελθόν, ὅταν ἡ μετάβασή του στὴ γενέτειρα ἦταν πάντα ἐντυπωσιακὴ. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1977 χειρουργεῖται ἐσπευσμένα ἀπὸ κρίση χολῆς, ἐπιστρέφει στὸ σπίτι, ἀλλά, ἐνδεχομένως γιὰ τὸν τοῦ χορηγήθηκε ἀντιπηκτικὴ ἀγωγή, παθαίνει καρδιακὴ προσβολὴ καὶ πεθαίνει λίγες μέρες ἀργότερα στὸν Εὐαγγελισμό, σὲ ἡλικία 67 ἐτῶν. Ζοῦσε ἀκόμη ἡ μάνα του, εἶχε ξεπεράσει τὰ 90, καὶ ἐπειδὴ εἶχε τυφλωθεῖ ἀπὸ γλαύκωμα ἐπιστρατεύθηκαν πολλοὶ τρόποι γιὰ νὰ καθυστερήσει ἡ γνωστοποίηση τοῦ μοιραίου συμβάντος. Τὸ κατάλαβε πολὺ γρήγορα καὶ τὰ μοιρολόγια, στὰ ἀρβανίτικα, ἀκούγονταν ἀπὸ μακριά.

Τὰ παιδιὰ του δὲν καταφέρνουν νὰ πείσουν ἕναν ξάδελφό τους, πού δούλευε μὲ τὸν πατέρα τους, νὰ κρατήσῃ μὲ μιὰ μικρὴ οἰκονομικὴ συμβολὴ τὸ τυπογραφεῖο ὡς συνέταιρος. Φοβόταν, καὶ δικαιολογημένα ὡς ἕνα βαθμό, τὸ συναγωνισμό τῆς φωτοσύνθεσης, πού ἐπεκτεινόταν ραγδαία. Τὸ ὑπερκείμενο

τσαντάδικο προσφέρει ἕνα ποσὸ γιὰ νὰ ἀγοράσει τὸν ἀέρα τοῦ μαγαζιοῦ καὶ τὰ παιδιά ἐνδίδουν, ἰδιαίτερα γιὰτὶ ἀντιμετώπιζαν τὰ ὑψηλὰ ἔξοδα ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τῆς μάνας τους. Ἔτσι, μικρὸ μέρος τοῦ τυπογραφικοῦ ὑλικοῦ τὸ ἀγοράζουν σὲ χαμηλὴ τιμὴ διάφοροι τυπογράφοι καὶ τὸ περισσότερο πουλιέται ὡς μέταλλο. Τὸ ἐναπομεῖναν πιεστήριο πουλιέται καὶ αὐτὸ ὡς μέταλλο σὲ ἕναν παλιατζή πού τὸ τεμαχίζει μὲ μιὰ βαριά.

Λίγο πρὶν τὴ διάλυση τοῦ τυπογραφείου, μερικὰ στρίποδα καὶ τυπογραφικὲς κάσες μεταφέρονται στὰ γραφεῖα μιᾶς ἱστορικῆς ἐταιρείας. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἀνήκαν στὸ ὑλικὸ πού εἶχε ἀγοραστεῖ τὸ 1939 μὲ τὴν προίκα πού ἔλαβε ὁ Κωστής. Στὴν ἴδια ἐταιρεία κατατέθηκε καὶ τὸ μικρὸ ἀρχεῖο τοῦ τυπογραφείου.

Ἀπὸ τὰ ἀδελφία ὁ Θανάσης πέθανε λίγα χρόνια ἀργότερα καὶ ὁ μικρότερος ἀδελφός, ὁ Βαγγέλης ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ τὴν 7η Φεβρουαρίου 2005, πλήρης ἡμερῶν καὶ ἀκμαῖος ὡς τὸ τέλος.